

ДІТИ ТА ВІЙНА

Похілько Д.С.

Постановка проблеми. Війна – слово, що містить у собі страх, біль, розчарування, відчуття голоду, самотності та безвиході...

Але разом з тим, вона несе в собі міцність духу, чуйність та людяність; робить людей сильними, цілеспрямованими; об'єднує та загартовує «людський стрижень».

На жаль, ця людська міцність дається занадто великим коштом – коштом людського життя. За офіційними статистичними даними *17 мільйонів 55 тисяч людей загинули на території сучасної України у ХХ столітті від військових дій, терору, голоду та епідемій, спричинених війною* [15].

В Радянському журналі 1985 року «Дружба народів» написано наступне: *«Во время Великой Отечественной войны (1941–1945 годы) – погибли миллионы советских детей... Русские, белорусы, украинцы, евреи, татары, латыши, цыгане, казахи, узбеки, армяне, таджики ...»* [2].

Ще одна цифра – *за часи Великої вітчизняної війни загинуло 13 мільйонів дітей* [1].

За офіційною статистикою сьогодення *за роки II Світової війни на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу було навмисно знищено 216 тисяч 431 дитина* [10; 14; 3]. У тому ж числі на території сучасної України – *більше ніж 75 тисяч дітей*. Г.Ф. Кривошеєв відразу зазначає, що ці дані не повні, й точних цифр загиблих дітей ми ніколи не дізнаємося. Їх ніхто не рахував, а вони «...мерли як мухи». [15].

Ці страшні цифри – лише мізерна доля тих, хто постраждав від війни. Вони померли, й на цьому їх страждання скінчилися. Але значно більші цифри фігурують серед людей, зокрема дітей, які витримали весь тягар та вижили. Вони пронесли цей біль та страждання через усе своє життя. Для наочності, хочу навести уривок зі спогадів Ганни М. про II Світову війну (на

той момент їй було всього 7 років). Вона каже, що війну згадувала й згадує кожного дня [1].

«Трудно сегодня поверить, но в семь лет я запомнила больше, чем в десять. Особенно первые дни войны запомнила. Бегут все... У кого вещи, а у нашей бабушки все руки заняты детьми. И тут говорят, что нас окружили немцы. Взрослые стали закапывать вещи, кто бросать. А у меня была кукла и две маленькие тарелочки. Я тарелочки закопала, а куклу закапывать не хочу, не могу с ней расстаться. Рядом тоже маленький мальчик бежал, он одной рукой держался за мамину юбку, а в другой у него была собачка. Когда нас начали бомбить, он стал бледный-бледный и схватился за сердце: «У меня сердце болит...» Потом бросился к моей бабушке: «Бабушка, помолитесь богу, чтобы нас не убили!» Она плачет, и собачка его плачет. Моя бабушка никогда не молилась, а тут стала молиться: «Господи, где ты, если дети так страдают?..».

На жаль, тема війни – це не тема минулого, це тема сьогодення. Адже в останні роки з новою силою розпалюються довготривалі збройні конфлікти в Лівії, Сирії, Ізраїлі, Афганістані, Сомалі, Північному Судані тощо. Виникають і нові. Так, збройний конфлікт на Сході України вже не перший рік не дає спокійно жити мільйонам людей. Він забирає та калічить життя мирних жителів, серед яких, на жаль, є й діти.

За офіційною статистикою від ЮНІСЕФ на сьогодні вже 1 мільйон дітей постраждали від військових дій на Сході України: близько 200 тисяч з них проживають у межах 15-кілометрової зони від лінії конфлікту, 19 тисяч щодня наражаються на загрозу постраждати від мін та нерозірваних боєприпасів, 12 тисяч живуть у населених пунктах, які обстрілюються [12].

Уповноважений Президента України з прав дитини М.М. Кулеба говорить, що за даними на січень 2017 року кожна 8-ма дитина постраждала від конфлікту на Сході України, 600 тисяч дітей проживають на окупованій території, майже 250 тисяч дітей – переселенці [7; 9].

Ось, що згадує Маша К. про життя на території збройного конфлікту на Сході України [5]:

«Война – это когда страшно. Не так, как боятся темноты или мышей, это самый страшный страх. Страшно сидеть в подвале и

боятся, что снаряд попадет внутрь, страшно выходит на улицу, потому что можешь не вернуться. Страшно, когда мама не отвечает на звонок. Страшно, когда неизвестно, чего ждать. Когда постоянно думаешь: как же не хочется умирать в 15 лет... Хочется еще пожить... ».

Отже, можна сказати, що на сьогодні майже мільйон українських дітей позбавлені дитинства. У свої незначні роки вони отримали тяжкий досвід війни та її нещадних проявів: обстрілів, поранень, смертей, розрухи та занепаду... Вони знають такі слова, як «бомбосховище», «зенітно-ракетний комплекс», «броньова машина піхоти», «протитанковий ракетний комплекс», «режим тиші» тощо. Діти, які з недитячим професіоналізмом можуть розрізнити калібр снаряду та напрямок його польоту лише за звуком. Діти, які чітко знають, що треба робити при обстрілі, як правильно евакуюватися, де знаходяться бомбосховища та що необхідно брати із собою.

Чи є в них дитинство? Чи діти вони взагалі? Що відчують? Про що мріють? Як знаходять сили жити далі? Що відбувається з їх особистістю? Як це впливає на їх психічне здоров'я? Як допомогти їм пережити цей травматичний досвід і залишитися «переможцем»? Як зробити їх життя повноцінним?

Всі ці питання є актуальними на сьогодні напрямами наукових досліджень, адже діти – це наше майбутнє. Це здоров'я нації. Це благополуччя населення Землі в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема психологічних наслідків війни цікавила дослідників досить давно. Ще В.М. Бехтерев, П.Б. Ганнушкін, Ф.Є. Зарубін, С.В. Крайц та ін. займались вивченням психологічних проблем в учасників I Світової війни та громадянської війни в Росії. Є.К. Краснушкін, В.А. Гиляровський, А.Є. Архангельський та інші вивчали зміни у психіці учасників Великої Вітчизняної війни.

Незважаючи на те, що питанням психологічних наслідків війни займались багато науковців, але все ж таки на сьогодні існує мало

грунтовних наукових робіт, які б відображали наслідки війни для мирного населення, зокрема дітей.

Лише в останні 10 років серед дослідників прокинувся науковий та практичний інтерес до проблеми наслідків військових конфліктів для мирного населення. Це пов'язано з тим, що за цей період значно збільшилася кількість військових конфліктів та кількість постраждалих. Психологічні наслідки стали більш наявні та виражені.

Серед останніх робіт, пов'язаних із психологічними наслідками важких життєвих ситуацій, зокрема війни, хочемо виокремити роботи Х.В. Гаспарян. У своїх працях він намагається висвітлити реакції дітей та підлітків на важкі життєві ситуації, дослідити відповідні механізми психологічного захисту особистості, що не є патологічними [4]. При цьому значний акцент автор робить саме на вікових особливостях реакцій на стресову ситуацію.

Так, Х.В. Гаспарян зазначив, що *характер емоційно-поведінкових проявів у дітей та підлітків, які опинилися у важких життєвих ситуаціях, залежить від вікових, індивідуально-психологічних та культурних особливостей.*

В дошкільному та молодшому шкільному віці пережита важка життєва ситуація проявляється в більшості випадків символічно в ігровій діяльності, регресивній поведінці (смоктання пальців, нетримання сечі, капризність), низькою страхів, що ніяк не пов'язані з травматичними подіями в житті дитини. В малюнках цих дітей переважають полярні кольори (чорний та білий) [4].

На той час, коли в підлітковому віці пережита ситуація знаходить свій вихід у психосоматичних й рухових маніфестаціях: дискоординація рухів, спазми та нервові тіки, енурез, логоневроз, болі серця, нудота, запаморочення, раптова втрата свідомості, випадіння волосся тощо. До цього всього додається агресія та нав'язливі спогади тих чи інших подробиць травматичної події [4].

Для підліткового періоду після отримання важкого досвіду травматичної події також характерним є пошук нової ідентифікації, підвищення зацікавленості до історії, національних символів, патріотичних пісень тощо.

Встановлено, що у дітей, незалежно від вікової групи, після переживання тяжкої життєвої ситуації проявляються такі види психологічного захисту як витіснення, заперечення, конверсії, різні види проєкції, регресія, ідентифікація, альтруїзм, розщеплення [4].

У своїх роботах Ж.Ч. Цуциєва вивчає післятравматичні стресові розлади у дітей, що стали жертвами терористичних актів. Вона наголошує, що терористичний акт із захопленням та загибеллю людей є явно вираженою психотравмуючою надзвичайною ситуацією для дітей та підлітків. Авторка наголошує про наявність у дітей, які пережили терористичний акт, низки змін в емоційно-вольовій, цілісно-мотиваційній та когнітивній сферах у *ранньому періоді після травми* (перші 6 місяців після отримання травматичного досвіду). Зафіксовані нею зміни у психіці дітей свідчать про наявність ПТСР [13].

Найбільш часто у постраждалих дітей в перші 2–3 місяці зустрічаються наступні симптоми (в межах ПТСР):

- симптом *повторного переживання* (90,7%) – нав'язливі думки про травматичну подію; стереотипні сни; часті емоційно-розфарбовані спогади; при цьому їх зміст стосується не лише травматичної події, а й ситуацій, що пов'язані з відривом від сім'ї (лікування, операції, церемонії поховання тощо);

- симптом *уникання* (79,5%) – діти намагаються уникати ситуацій, які нагадують травматичну подію; розмов про неї; відмічається втрата інтересу до спілкування і діяльності, що була цікавою раніше; зустрічаються випадки парціальної амнезії;

– симптом *підвищеного нервового збудження* (77,3%) – гіперактивність; емоційна лабільність; роздратованість; труднощі концентрації уваги тощо [13].

При цьому Ж.Ч. Цуциєва зазначає, що симптом вторинного переживання (або як його ще називають «симптом вторгнення») спостерігається не лише у дітей, які були безпосередніми учасниками терористичного акту, а й у дітей, які стали свідками цієї травматичної події.

Дослідження ціннісно-сислової сфери дітей показали, що зміст понять «тероризм» та «смерть» об'єднуються у свідомості всіх категорій постраждалих дітей (як заручників, так і свідків) в єдину систему та відторгаються ними як ті, що несуть реальну екзистенціальну загрозу існування особистості.

Ж.Ч. Цуциєва виявила розбіжності серед характеристик наявних страхів у дітей-заручників та дітей, які не мають такого досвіду. Для дітей, які отримали досвід терористичного акту, найбільш характерними є страх смерті, що додатково знаходить свій вихід і в соціальних страхах. Життя дітей - жертв терористичного акту більш сповнене різноманітними страхами. В копінг-поведінці дітей-заручників виявлені переважно пасивні та дезадаптивні копінг-стратегії («пошук соціальної підтримки», «імпульсивні дії», «обережні дії» тощо) [13].

В ранній період після травми у дітей та підлітків реєструється п'ять провідних симптомокомплексів ПТСР: «тривога», «страх, фобії», «психологічний захист», «гіперзбудження» та «копінг-реакції» [13].

У *віддаленому періоді* (через 3 роки після травматичної ситуації) у дітей відмічається часткове зниження типічних реакцій ПТСР: симптом *повторного переживання* (76,3%); симптом *уникання* (58,8%); симптом *підвищеного нервового збудження* (44%) [13].

Незважаючи на всю проведену психотерапевтичну роботу з дітьми-жертвами терористичного акту, все ж таки у віддаленому періоді

реєструється 3 провідні симптомокомплекси в межах ПТСР: «тривога», «страх, фобія», «психологічний захист» [13].

Хочемо відзначити і роботу П. Сміта, Е. Дирегрова та У. Юле про навчання технікам психотерапевтичної допомоги дітям [11]. В цій роботі автори надають програму психологічних зустрічей з дітьми з метою корекції їх емоційного стану. Кожна зустріч вирішує якусь конкретну проблему, що є у дітей, які постраждали внаслідок військового конфлікту (поліпшення сну, м'язова релаксація, врівноваження дихання, емоційне збудження тощо). Ця програма дає можливість дитині оволодіти психологічними техніками саморегуляції, зрозуміти свої внутрішні переживання.

О. Дон, М. Лапіна. та О. Кулік безпосередньо надавали психологічну допомогу дітям - переселенцям зі Сходу України. Набутий досвід дозволив їм розробити практичні рекомендації щодо першої психологічної допомоги дитині, яка постраждала у військовому конфлікті. Авторами розроблені і практичні рекомендації батькам щодо самопомоги [8].

Виклад основного матеріалу. Як правило, говорячи про війну, ми одразу маємо на увазі травматичний вплив на психіку людини. Що ж саме справляє такий руйнівний вплив на психіку? Які події є найбільш травматичними?

Пропонуємо розглянути основні травматичні фактори війни, які було визначено на основі контент-аналізу спогадів дітей про війну. Адже, як відомо, наша пам'ять зберігає лише найбільш емоційно насичені моменти життя.

Отже, *травматичними факторами війни, на думку дітей, які пережили жахіття цієї війни, є:*

– По-перше, війна – це досвід смерті. Якщо у дитини у звичних умовах усвідомлення поняття «смерть» та її незворотності відбувається приблизно до 9 років, то в умовах війни це усвідомлення відбувається значно раніше. Можна сказати, що воно зсувається на період першого досвіду «стикання» зі смертю. Особливо, якщо це стосується смерті близької

значущої людини (батьків). Чіткі й яскраві картинки спогадів про смерть батьків зустрічаються вже у дітей з 3–4 років. Отриманий травматичний досвід одразу призводить до усвідомлення, що смерть – це кінець життя, й його не можна повернути.

«Это был ранний рассвет. Начали стрелять, отец вскочил с постели, подбежал к двери, открыл и вскрикнул. Мы думали, что он испугался, а он упал, в него попала разрывная пуля.

Мама собрала какие-то тряпки, свет не зажигала, потому что стрелять продолжали. Отец стонал, мучился, переворачивался, было темно, но мы его видели.

– Ложитесь на пол, – сказала мама.

И вдруг заголосила навзрыд. Мы бросились с криком к ней, я поскользнулся в отцовской крови и упал. Почувствовал запах крови и какой-то еще неприятный запах: отцу разорвало кишечник...

...Через некоторое время, тоже рано утром, пришли немцы и забрали нас с мамой. Поставили нас на площади перед заводом, а на этом заводе работал до войны наш отец. Стояли мы и еще две партизанские семьи, детей было больше, чем взрослых. А у мамы, все знали, большая родня: пятеро братьев и пятеро сестер, и все они в партизанах.

Маму начали бить, весь поселок смотрел, как ее били, и мы. Какая-то женщина все нагибала мне голову к земле: «Не смотри. Тебе нельзя смотреть». А я выворачивался из ее рук.

За поселком был пригорок лесистый, детей оставили, а взрослых повели туда. Я цеплялся за маму, она отталкивала меня и кричала: «Прощайте, дети!» Помню, как от ветра поднялось мамино платье, когда она летела в траншею...». Вася С. [1].

Разом з усвідомленням поняття «смерть» відбуваються і зміни в формуванні страху смерті. У звичних, мирних умовах, нормою для виникнення даного виду страху вважається 6–7 років. В той час, як діти з території бойових дій набули цього страху вже у 4–5 років.

«Маму расстреляли на улице. Это я сама помню. Когда она упала, раскрылось пальто, оно стало красным, и снег вокруг мамы стал красным.

А потом нас долго держали в каком-то сарае. Было очень страшно, мы плакали, кричали. У меня еще были сестра и брат – два с половиной годика и год, а мне четыре года, я – самая старшая. Маленькие, мы уже знали, когда стреляют снаряды, что это не самолет бомбит, а именно артиллерия бьет. По звуку узнавали – наш или не наш самолет летит, далеко или близко от

нас упадет бомба. Было страшно, очень страшно, а голову спрячешь, и уже не страшно, главное – не видеть». Поля П. [1].

Таким чином, можна сказати, що під впливом травматичного досвіду смерті в умовах бойових дій у свідомості дитини відбувається різкий стрибок у перебудові уявлень про людське існування, виникає страх смерті.

Крім того, несформованість усіх властивостей мислення породжує ряд нав'язливих страхів (діти бояться усіх металевих предметів, уламків тощо) та не дає особистості повноцінно існувати та розвиватися далі.

– По-друге, війна – це жорстокість, насильство та бездушність. На жаль, війна зі своїми методами привносить багато фізичного та морального страждання. Для неї не існує стариків та жінок, інвалідів та дітей. Є тільки ті, кого треба знищити. Є лише ворог!

«... Зимой вышел на связь с подпольщиками, показал им, где спрятано оружие. Через какое время – не помню, помню, что в этот день на прошлогоднем картофельном поле собирал мерзлый картофель. Вернулся домой мокрый, голодный, но принес четыре килограмма. Только разулся, снял промокшие лапти, как раздался стук в крышку погреба, в котором мы жили. Кто-то на плохом русском языке спрашивал: «Б. здесь?» Когда я показался в люке погреба, команда была вылезти. В спешке вместо ушанки надел буденовку.

Около погреба стояли три лошади, на которых сидели фашисты. Тот, что стоял первым, слез с лошади, набросил ремень мне на шею и привязал к седлу. Мать стала просить: «Дайте я его покормлю». Она полезла в погреб за лепешкой из мерзлой карточки, а они стеганули лошадей и те сразу пошли рысью. И волокли меня так километров пять.

На первом допросе фашистский офицер задавал простые вопросы: твоя фамилия, твое имя, год рождения, где отец и мать, чем они занимаются? Потом он сказал: «Сейчас ты пойдешь и уберешь комнату для пыток. Посмотри хорошенько на скамейку, может, она и тебе завтра пригодится?» Дали мне ведро с водой, веник, тряпку и повели...

Там я увидел страшную картину: посреди комнаты стояла широкая скамейка с прибитыми ремнями. Три ремня, чтобы привязать человека за шею, за поясницу и за ноги. В углу стояли толстые березовые палки и ведро с водой, вода была красная. На полу стояли лужи крови, мочи и так далее.

Одного ведра воды мне не хватило, чтобы убрать до чистоты. Я носил и носил воду.

Утром офицер позвал меня:

– Где оружие? С кем из подпольщиков держишь связь? Какие получал задания? – вопросы сыпались один за другим, как удары палок.

Я отговаривался, что ничего не знаю, что еще маленький, а на поле собирал мерзлую картошку, а не оружие.

– В погреб его, – приказал офицер солдату.

Меня спустили в погреб с холодной водой. Перед этим показали партизана, которого только что вытащили оттуда. Он не выдержал пыток и повесился, а сейчас лежал на улице под красным одеялом.

Воды было по горло. Я чувствовал, как бьется мое сердце и кровь, как кровь согревает воду вокруг моего тела. Мысль была такая: не потерять бы сознание.

Следующий вопрос: ствол пистолета наставлен в мое ухо, выстрел треснула сухая половица. Выстрелили в пол! Удар палкой по шейному позвонку, падаю... Надо мной кто-то стоит большой и тяжелый, от него пахнет колбасой и хлебом. Меня тошнит, а рвать нечем. Слышу: «Сейчас вылизеешь языком то, что от тебя на полу».

Ночью не засыпал от боли, а терял сознание. То мне казалось, что я стою на школьной линейке, и учительница Любовь Ивановна говорит: «Осенью придете в пятый класс, а сейчас до свидания, ребята. За лето подрастете все. Вася сейчас самый маленький, а станет самым большим». Любовь Ивановна улыбается...

То вдруг мы с отцом в поле, ищем наших убитых солдат. Отец где-то впереди, а я нахожу под сосной человека... Не человека, а то, что осталось от него... И он просит: «У меня нет ног, у меня нет рук, пристрели, сынок». В ужасе я бегу и зову отца...

Старик, который лежит рядом со мной, будит меня:

– Не кричи, сынок.

– А что я кричу?..

– Ты просишь, чтобы я тебя пристрелил...». Вася Б. [1].

Не кожен дорослий зможе знайти внутрішні резерви пережити ці важкі випробування. Змучена особистість, захищаючи свою психіку, стає більш байдужою як до своїх власних страждань, так і до страждань інших. Згодом вони стають невід'ємною часткою життя людини, нормою, та не приносять значних емоційних потрясінь.

Але разом з тим, якщо ці події не «зламують» дитину, то загартовують її вольові якості: силу духу, міцність, цілеспрямованість тощо.

– По-третє, війна – це незадоволення базових потреб. Основою гармонійного розвитку психіки дитини є задоволення базових потреб (їжа, сон, відпочинок, безпека, любов, спілкування тощо). На жаль, режим війни не може в повному обсязі, а інколи й на самому мінімальному рівні забезпечити прості потреби особистості.

Отже, можна сказати, що війна – це:

1) Голод. Специфіка військового режиму не дає можливості повноцінно забезпечувати населення продуктами харчування (доставляти їх до магазинів; сільському господарству вирощувати необхідну кількість культур; немає можливості займатися господарством у селах тощо). Також окупанти можуть вільно забирати в населення все, що їм необхідно, не залишаючи ані крихти хлібу.

«Сказали взрослые, что – война, но мы не испугались. Мы часто играли «в войну», и это слово было нам очень хорошо знакомо. И мы удивлялись, почему громко, навзрыд плачет мать. Только позже поняли, какая беда пришла к нам. Помню, как вскакивали среди ночи, бежали по лестнице, прятались от бомб. От голода брат съел угол печки. Мать брала последние вещи, ездила и меняла на картошку, на кукурузу. Сварит мамалыги, разделит, а мы на кастрюлю поглядываем, просим: можно облизать?.. А после нас еще кошка лижет, она тоже ходила голодная. Не знаю, что ей оставалось после нас в кастрюле.

Все время ждали наших: «Вот наши фашистам дадут! Вот наши придут!» Когда стали бомбить наши самолеты, я не побежала прятаться, а побежала смотреть на наши бомбы. Нашла осколок...

– И где это тебя носит? – встречает дома испуганная мать. – Что ты там прячешь?

– А я не прячу... Я принесла осколок...

– Вот убьет, будешь знать...

– Что ты, мама! Ведь это от нашей бомбы осколок. Разве он мог меня убить?» Вера Г. [1].

2) Виснаження. Умови життя на війні вимагають від особистості важких фізичних навантажень. Сильне фізичне та психічне виснаження

призводить до звуження свідомості, дитина живе наче уві сні, не сприймаючи всіх реалій навколишньої дійсності.

«Все время ходили голодные. Я не запоминала, где была? Куда везли? Названия, имена... От голода жили, как во сне...»

Помню, что тягала какие-то ящики на патронно-пороховой фабрике. Там все пахло спичками. Запах дыма... Дыма нет, а дымом пахнет...

Помню, что доила коров у какого-то бауэра. Колола дрова... По двенадцать часов в сутки...

Кормили нас картофельными очистками, турнепсом и давали чай с сахарином.

...Где это? Я не помню... Но это уже было в лагере... Я, видимо, уже попала в Бухенвальд...

Там мы разгружали машины с мертвыми и укладывали их в штабеля, укладывали слоями – слой мертвых, слой просмоленных шпал. Один слой, второй слой... И так с утра до ночи, мы готовили костры. Костры из... Ну, ясное дело... Из трупов... А среди мертвых попадались живые, и они хотели что-то нам сказать. Какие-то слова. А нам нельзя было возле них останавливаться, ну, хотя бы послушать...». Зоя М. [1].

3) Відсутність відчуття безпеки. Дитина, яка знаходиться в умовах військових дій, знаходиться в умовах реальної екзистенціальної загрози, й не може відчувати себе затишно. Постійний стрес, який вона переживає, призводить до нервової напруги, страху смерті тощо.

«...Помню, как горели у убитой мамы волосы... А у маленького возле нее пеленки... Мы переползли через них со старшим братом, я держалась за его штанину: сначала – во двор, потом в огород, до вечера лежали в картофлянике. Вечером заползли в лес. И тут я расплакалась: «Куда мы пойдём без мамы?»»

Года три не могла спать. День и ночь кричала. Только если за бабушкину руку держусь, закрою глаза... А так боюсь... Мне все время было страшно...». Тоня Р. [1].

Все це, як наслідок, призводить до спустошеності особистості, депресії. В особистості дитини, в таких умовах, формуються якості недовіри до навколишнього середовища, підозрілість до оточуючих. Діти, які пережили військові часи, не можуть у повному обсязі радіти, бути щасливими, вони весь час відчувають напруження та тривогу за те, що все це зникне, що це лише сон.

4) Відлюдність. Мовчання. В умовах війни знижується потреба у спілкуванні. Сама по собі особистість стає більш мовчазною, замкнутою. Переживаючи в собі низку негативних емоцій, вона навіть не має можливості їх виразити, адже: по-перше, усі знаходяться в однакових умовах; по-друге, в кожного є велика вірогідність померти й емоційна близькість наносить особистості додаткової травми.

Саме суспільство перетворюється з «єдиного живого організму» на відокремлені особистості, які, немов роботи, механічно виконують свою роботу. І не допускають нічого зайвого.

Дитина, зростаючи в таких умовах, стає замкнутою, вона не знає культури спілкування та не має навиків комунікації.

«Помню большой зал... И свою кроватку возле стенки... И много-много таких кроваток. Мы сами их аккуратно убирали, очень тщательно. Подушка должна была лежать всегда на одном месте. Положишь не так, воспитательницы ругали, особенно когда приходили какие-то дяди в черных костюмах. Полицейские или немцы, не знаю, в памяти – черные костюмы. Чтобы нас били, не помню, а вот страх, что меня за что-то могут побить, был. И не могу вспомнить наших игр... Баловства... Мы много двигались – убирали, мыли, но это была работа. А детского в памяти нет. Смеха... Капризов...

Нас никто никогда не ласкал, но о маме я не плакала. Рядом со мной ни у кого не было мамы. Мы даже не вспоминали это слово. Забыли.

... Я забыла о детдоме... Мне было уже шестнадцать лет, нет, наверное, семнадцать... Я встретила свою воспитательницу из детдома. Сидит в автобусе женщина... Смотрю на нее, и меня тянет к ней магнитом, так тянет, что проехала свою остановку. Не знаю я этой женщины, не помню, а меня к ней тянет. Наконец не выдержала, расплакалась и злюсь на себя: ну, чего я так? Смотрела на нее, как на картину, которую я когда-то видела, но забыла, и хочется мне еще раз на нее посмотреть. И что-то такое родное, может, похожее даже на маму... ближе мамы, а кто – не знаю. И вот эта злость и слезы как хлынули из меня. Я отвернулась, пошла вперед к выходу, стою и плачу.

Женщина все видела, подошла ко мне и говорит:

– Анечка, не плачь.

А у меня еще больше слез от этих ее слов.

– Да я вас не знаю.

– Ты посмотри на меня лучше!
– Честное слово, я вас не знаю, – и реву.
Вывела она меня из автобуса:
– Посмотри на меня хорошенько, ты все вспомнишь. Я же Степанида Ивановна...
А я на своем стою:
– Я вас не знаю. Я вас никогда не встречала.
– Ты помнишь детский дом?
– Какой детский дом? Вы, наверное, меня с кем-то путаете.
– Нет, ты вспомни детский дом... Я твоя воспитательница.
– У меня папа погиб, а мама у меня есть. Какой детский дом?
Я даже забыла детский дом, потому что жила уже с мамой. Дома. Эта женщина меня тихонько погладила по голове, а все равно ручьем слезы текут. И тогда она говорит:
– Вот тебе мой телефон... Позвонишь, если захочешь узнать про себя. Я тебя хорошо помню... Ты была у нас самая маленькая...
Она пошла, а я с места сдвинуться не могу. Мне, конечно, надо было побежать за ней, порасспросить. Я не побежала и не догнала.
Почему я этого не сделала? Я была дикарка, просто дикарка, для меня люди – это что-то чужое, опасное, разговаривать ни с кем я не умела. Одна сидела часами, сама с собой разговаривала. Всего боялась.
Мама меня нашла только в сорок шестом году... Мне было восемь лет». Аня Г. [1].

Отже, незадоволення базових потреб призводить до слабкості фізичного тіла і, як наслідок, сповільнює дозрівання нервової системи на фізичному рівні. Але, разом з тим, пришвидшує психічний процес формування особистості.

– По-четверте, війна повністю руйнує або значно змінює звичний стиль (уклад) життя. Для нормального гармонійного розвитку психіки дитини, формування її особистості потрібна «жорстка та чітка» платформа, якою в перші роки життя виступає режим дня, тижня, загальний стиль життя родини. Саме ця чіткість дає можливість організму функціонувати в нормальному ритмі, а психіці – розвиватись послідовно.

«Как я после понял, до войны я прожил целую жизнь. До войны у меня было детство.

...Окончив работы по хозяйству, бабушка отодвигает стол к окну, расстилает материал, накладывает на него вату, покрывает ее

другим куском материала и начинает стегать одеяло. Помогаю ей я.

Дедушка сапожничает. У меня и здесь есть дело – точить деревянные шпильки. Сейчас все подметки – на железных гвоздиках, но они ржавеют, и подметка быстро отваливается. Может, и тогда были уже в употреблении железные гвоздики, но я помню деревянные...

Много интересного и на улице...

...Бабушка кормила усталых и запыленных солдат, а они говорили: «Немец прет». Я стал приставать к бабушке: «А какие они, немцы?..»

Грузим на телегу узлы, меня усаживают на них... Куда-то едем... Потом возвращаемся... У нас в доме – немцы! Мы с бабушкой и мамой теперь живем за печкой, а дедушка – в сарае. Бабушка уже не стегаёт одеяла, дедушка не сапожничаёт. Один раз отодвигаю занавеску: в углу возле окна сидит немец в наушниках и крутит ручки раиши, слышна музыка, потом четко по-русски... Другой немец в это время намазывал масло на хлеб, увидел меня и махнул ножом возле самого моего носа, я прячусь за занавеску и больше уже не вылезая из-за печки...». Михаил М. [1].

Хаотичність режиму війни призводить до непослідовності формувань певних компонентів та складових особистості, її уявлень про оточуючий світ. Так, в загальній структурі особистості з'являються прогалини та деформації, які роблять її більш ранимою та уразливою.

– По-п'яте, війна – це кругообіг негативних емоцій (горя та страждань). Війна несе із собою загальну атмосферу горя, втрати, розчарування, спустошеності тощо. Людина стає менш емоційно вираженою (особистість наче надіває маску печалі, байдужості тощо). Хоча інколи в неї відбуваються сильні емоційні сплески, які зовсім не характерні для даної події.

«...Согнали нас к бригадирской хате, всю деревню. Теплый день, трава теплая. Кто стоял, а кто сидел. Женщины в белых платках, дети босиком. На этом месте, куда нас согнали, всегда собирались в праздники, на зажинки, дожинки. И тоже – кто сидел, а кто стоял, митинги проводили, пели.

Все были как каменные, никто не плакал. Даже тогда это меня поразило. Говорят, что обычно люди плачут, кричат, предчувствуя смерть, ни одной слезинки не помню. Хотя мы уже знали, что каратели расстреливают, сжигают целые деревни. Сейчас, когда я

об этом вспоминаю, начинаю думать: может, я оглох в те минуты и ничего не слышал? Почему не было слез?» Леонид Ш. [1].

Дитина, зростаючи в такій атмосфері, на підсвідомому рівні, через певний проміжок часу, почитає сприймати їх як норму. Відбуваються зміни у схемі сприймання реальності та реакції на неї. Тобто події, які повинні викликати певний спектр емоційних переживань, викликають зовсім інші (сильне відчуття ненависті до «ворога», породжує радість при його загибелі, хоча в мирних умовах звістка про смерть не несе в собі позитивних емоційних переживань). Можна сказати, що діти стають емоційно безграмотними, вони не знають, як правильно треба реагувати. Різноманітний людський емоційний спектр зводиться лише до переживання базових емоцій. Відбувається регресія емоційної сфери особистості дитини.

– вшпосте, війна – це довготривала ситуація невизначеності. Умови війни утворюють ситуацію «інформаційного вакууму». Люди не володіють значним обсягом інформації про події, які відбуваються в зоні бойових дій, та держави в цілому, про долю своїх близьких та рідних. Надається лише незначна частка інформації. Люди не бачать повної картини обставин, не розуміють, що буде далі, не можуть планувати свого життя. Їх життя змінюється на «пусте» існування о дня в день, без планів та перспектив, лише очікування, очікування та очікування... Життя наче зупиняється на цьому очікуванні й не йде далі.

«...Нас начали вывозить из лагеря. Посадили в поезд и повезли. Мы, дети, ничего не понимали. Летали немецкие самолеты, а мы кричали: «Ура!» Пока нас не стали бомбить. Потом мы видели, как горел Минск. К нам уже пришел страх.

Нам, когда мы уезжали из лагеря, каждому в наволочку что-нибудь насыпали – кому крупы, кому сахар. Даже самых маленьких не обошли, всем давали что-то с собой. Хотели взять как можно больше продуктов. И эти подкупы очень берегли. Но в поезде мы увидели раненых солдат. Они были измученные, им было так больно, что мы все отдавали этим солдатам. Это называлось: «Кормить пап». Всех военных мужчин мы называли папами.

Везли нас больше месяца. Направят в такой-то город, приедем, а оставит нас не могут, потому что уже близко немцы. И доехали так до Мордовии.

...В третьем классе я удрала из детдома. Пошла искать маму. Голодную и обессиленную в лесу меня нашел дедушка. Узнал, что я из детдома, и забрал к себе в семью. Жили они вдвоем со старушкой. Я окрепла и стала помогать им по хозяйству: траву собирала, картошку полола – все делала...

Всю войну я говорила и ждала, что, когда кончится война, мы запрежем с дедушкой лошадь и поедем искать маму. В дом заходили эвакуированные, я у всех спрашивала: «Не встречали ли они мою маму?» ...

Война кончилась, я жду день, два, за мной никто не едет. Мама за мной не едет, а папа, я знала, в армии. Я еще не знала, что они погибли. Прождала я так две недели, больше ждать не было сил. Забралась в какой-то поезд под скамейку и поехала... Куда?.. Не знала. Я думала, это же детское сознание еще было, что все поезда едут в Минск. А в Минске меня ждет – мама!

И вот мне уже пятьдесят один год, у меня есть свои дети. А я все равно хочу маму...». Зина К. [1].

В особистості дитини, яка зростає в таких умовах, формується риса «пасивності», все своє життя вони відкладають на потім. Їм важко планувати, вони стають більш залежними від інших. Можна сказати, що вони стають соціально-залежними.

– всьоме, війна – це зміни законів «людяності». У військові часи розмиваються закони суспільства (так звані «правила гри», «правила життя»). Із загальносуспільного рівня вони переходять на більш особистий (кожен для себе обирає ту моральну та етичну грань, через яку не може переступати).

«На улицах уже не стреляли... Было тихо. Несколько дней тихо. И вдруг началось движение... Идет, например, белый человек, весь от ботинок до волос белый. В муке. И несет на себе белый мешок. Другой бежит... У него из карманов падают консервные банки, в руках консервные банки. Конфеты... Пачки табака... Кто-то несет перед собой шапку с сахаром... Кастрюлю с сахаром...

Не описать! Один тащит рулон ткани, другой идет весь обмотанный синим ситцем. Красным... Смешно, но никто не смеется. Это разбомбили продуктовые склады. Большой магазин возле нас... Люди бросились разбирать то, что там осталось. На сахарном заводе несколько человек утонуло в чанах с сахарной патокой. Ужас!! Весь город грыз семечки. Нашли где-то склад с семечками. На моих глазах прибежала к магазину женщина... У нее с собой ничего не было: ни мешка, ни сетки – так она сняла с себя

комбинацию. Рейтузы. И набила их гречневой крупой. Потащила... Все это почему-то молча. В эти минуты люди не разговаривали... Когда я позвал маму, осталась одна горчица, желтые банки с горчицей.

«Не бери ничего», – просила мама. Позже она призналась, что ей было стыдно, потому что всю жизнь она учила меня другому. Даже когда мы голодали и вспоминали эти дни, все равно ни о чем не жалели. Такая была моя мама!». Гена Ю. [1].

У дітей відбувається сильна поляризація поглядів (розподіл на «добре» та «погане»), підвищується відчуття справедливості. Можна сказати, що погляд на життя стає дуже однобічним. Деякі звичні буденні речі набувають нового сенсу, нового змісту й формують своє, зрозуміле тільки для тих, хто пережив весь жах подій, ставлення. Вони відторгають та ненавидять все, що може бути хоч якось пов'язано із травмою.

«В Германии нас уже было трое мальчишек – Володя, Витя и я. Володе – четырнадцать лет, Вите – семь, мне к этому времени девять. Мы очень дружили, были как братья, потому что у нас никого больше не было.

Но когда я увидел, что Витя играет «в войну» с немецкими мальчишками и отдал одному свою пилотку со звездочкой, я закричал, что он мне больше не брат, схватил свой трофейный пистолет и приказал ему следовать в распоряжение части. И там сам посадил его на гауптвахту в какой-то чулан. Он был рядовой, а я младший сержант, то есть я вел себя как старший его по званию.

Кто-то сказал об этом капитану. Тот позвал меня:

– Где рядовой Витя Б.?

– Рядовой Б. на гауптвахте, – доложил я.

Капитан долго мне объяснял, что дети все хорошие, они ни в чем не виноваты, что русские и немецкие дети теперь, когда кончается война, будут дружить...». Вася С. [1].

– І останнє, війна – це розруха. Суцільна картина розрухи та розтрощених будівель і домівок; згорілих селищ, лісів, полів; занепад сільського господарства, промисловості тощо не дають можливості особистості розвиватися. Адже, не маючи стабільності та елементарної матеріальної бази для нормального життя, організм людини не дає психіці формувати, розвивати та утворювати щось нове, більш складне за своєю

суттю. Простих базових утворень достатньо для «повноцінного» життя на цьому рівні розвитку.

«По улице мимо нашего дома ведут человека, в горелой гимнастерке, босиком, со связанными проволокой руками. Почему-то помню его черным. И не только он, все почему-то из тех дней помнится в черном цвете. Как шли черные танки... В школу я еще не ходил, но читать и считать умел. Считал танки, их было много, так много, что и снег стал тоже черным...

Меня закутывают тоже во что-то черное, и мы прячемся в болоте. Наутро домой, но дома уже нет, только груды дымившихся головешек. Бабушка нашла ком соли, который лежал на припечке. Аккуратно собрали соль, потом и глину, смешанную с солью, ссыпали ее в кувшин. Это все, что у нас осталось от дома...» Михаил М. [1].

Можна продовжувати і продовжувати щодо травматичних факторів війни нескінченно, але саме ці фактори завдають значної шкоди тендітній психіці дитини. Завдають такої травми, що не забувається з плином років, що болить все життя, до останнього подиху. Травми, яка в мить з дитини робить дорослу, досвідчену людину...

«Я помню, потому что был мальчишкой и, попав на войну, попал в партизаны, испытал потрясение души. С первой бомбой, когда я увидел, как она падает, я был уже не я, это был уже другой человек. Во всяком случае, ребенка во мне уже не стало. Или, может быть, во мне жил ребенок, но уже рядом с каким-то другим...». Вася А. [1].

Наступним кроком нашої роботи стало визначення загальних реакцій дітей на війну. Найпоширенішими реакціями дитини на жорстокі події військових дій є:

- дратівливість;
- тремтіння, особливо від гучних звуків;
- страхи;
- хвилювання;
- тривога;
- острах виходити на вулицю;
- усамітнення;

- депресія;
- засмучення через дрібниці;
- небажання бавитися;
- роздратованість, швидкий гнів;
- неспокійність;
- проблеми з концентрацією уваги;
- порушення сну;
- кошмари;
- воєнні теми в іграх;
- реакція горя;
- страх смерті та втрати близьких;
- втрата інтересу до повсякденної діяльності;
- примхливість або швидка зміна настрою;
- образи, що виникають в пам'яті в денний час [11].

Серед дітей, які пережили військові події та отримали досвід війни, можна виділити відмінності у реакціях. Так:

– діти віком від **1 до 6 років**. Загальними особливостями реакції дітей цієї вікової групи є: поява загального страху; нічні кошмари; гостра реакція на голосні звуки; енурез; велика амплітуда коливань нервових процесів (діти то надто збуджені, то різко стають загальмованими, «занурюються у себе»); скутість та сором'язливість; з'являється значний страх розлуки (судорожно чіпляються за батьків та не відпускають їх) [6].

– діти від **6 до 11 років**. Діти цього віку активно програють отриманий ними травматичний досвід. Можна сказати, що майже всі ігри містять у собі частку тих страшних подій, що довелося їм пережити в зоні проведення антитерористичної операції на Сході України. У значній мірі підвищується відчуття відповідальності та провини, вони демонструють неконтрольовану агресію, виникають сплески гніву. Виникає відчуття напруження та тривоги при згадування травматичної події; страх смерті та розлуки з рідними. Ще однією з особливостей можна виділити те, що саме

для дітей цього віку найбільш характерною є поява болю психосоматичного походження [6].

Можна сказати, що саме ця категорія дітей є найбільш уразливою до проявів психічної травми на фізичному рівні здоров'я (явно виражений біль у різних частинах та органах тіла, який не має фізіологічного обґрунтування, патології тощо).

– діти від **12 до 18 років**. До загальних проявів переживання стресу (порушення сну, харчування тощо) у дітей цього віку додається ще й неконтрольована агресія на оточуючих. При цьому ця агресія не має вибірковості, а спрямована на усіх без винятку. Виростає неабияка жага до помсти. Незважаючи на те, що саме в цьому віці відбувається переорієнтація особистості дитини-підлітка з батьків (сім'ї) на соціум та однолітків, діти, які отримали досвід війни, навпаки – «замикаються у собі» та прагнуть уникати соціум та суспільство. В них часті депресії. Саме для дітей цієї вікової категорії є небезпечна для життя поведінка [6].

Отже, можна сказати, що, виходячи із ситуації військових подій, дитина залишається зі значним «багажем» психологічних проблем: у фізичному здоров'ї – як наслідок інтенсивного та тривалого впливу негативних стрес-факторів; у комунікації та відносинах із соціумом; у сфері смисло-життєвих орієнтацій (на перший план виходить життя, життя близьких, стабільність тощо); з наявністю значної кількості страхів тощо.

На сьогодні в різних містах України для роботи з цією купою психологічних проблем існують різноманітні психологічні програми реабілітації та допомоги постраждалим дітям від війни, а також вимушеним переселенцям. Ця допомога надається на різних рівнях соціалізації дитини (дошкільні навчальні заходи, школа, спортивні секції, групи за інтересами, спеціальні родинні заходи тощо) й, у більшості випадків, – благодійними організаціями. Вона не має жорсткого алгоритму дій й проводиться в залежності від концептуальних поглядів фахівця та напрямів роботи самої благодійної організації.

На жаль, допомога дітям – жертвам збройних конфліктів, яка проводиться в нашій державі, на сьогодні має дещо хаотичний та стихійний характер. Адже вона проводиться не на рівні державної політики, вона не має певного цільного алгоритму, не має загальної єдиної програми надання допомоги.

Можна сказати, що діти війни й досі залишаються незахищеною Державою категорією постраждалих.

На нашу думку, всі програми реабілітації жертв військових конфліктів повинні існувати на державному рівні й мати послідовний алгоритм кроків на відновлення психіки та повернення до нормального життя після отриманої травми. Ця тема може стати цілим напрямом подальших наукових пошуків.

Висновки. Найбільш травматичними факторами війни для дітей є: смерть (особливо втрата батьків); насильство та жорстокість; незадоволення базових потреб (погане харчування, значні фізичні навантаження, відсутність відчуття безпеки, любові та ласки); хаотичність стилю та умов життя; загальна атмосфера горя, страждань та негативних емоцій; деформація «законів суспільства»; тривала ситуація невизначеності; суцільна розруха тощо.

Ці фактори впливають на формування якостей особистості дитини, змінюють загальні закони розвитку дитячої психіки, послідовність утворення структурних компонентів особистості, зміщують кризові періоди тощо.

Все це призводить до появи у дитини ряду психологічних проблем: у фізичному здоров'ї – як наслідок інтенсивного та тривалого впливу негативних стрес-факторів; у комунікації та відносинах із соціумом; у сфері смисло-життєвих орієнтацій (на перший план виходить життя, життя близьких, стабільність тощо); з наявністю значної кількості страхів тощо.

Значна кількість існуючих на сьогодні програм реабілітації дітей – жертв військових конфліктів має дещо хаотичний характер.

Діти війни до сьогодні залишаються незахищеною Державою категорією постраждалих.

Свою статтю хотілося б завершити наступними рядками, що склалися під час її написання:

Чи є дитина на війні?..

Ох... – Ні!

Є зростом тіло малим:

Маленькі ручки, ніжки й розмір голови...

А очі? В них, немов життя

Пройшло столітньою дорогою,

В них досвід, втомленість та страх,

Що вже нічим не приглушити.

Пусті вони від радощів життя:

Від ласощів та подарунків.

В них сором, біль та каяття,

Що їх життя ВІЙНОЮ огорнуло!

Література

1. **Алексеевич, С. А.** Последние свидетели: Соло для детского голоса / С.А. Алексеевич. – М.: Время, 2013. – 304 с.
2. **Борщук, В.** Предостерегающий голос истории: о гуманизме советской литературы о Великой Отечественной войне / Борщук В. // Дружба народов. 1985. – № 5. – С. 217-227.
3. Великая Отечественная война. 1941–1945: энциклопедия./ гл. ред. М.М. Козлов. Редколегия: Ю.Я. Барабаш, П.А. Жилин, В.И. Канатов и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
4. **Гаспарян, Х. В.** Возрастно-психологические особенности переживания трудных жизненных событий: На примере армянских детей и подростков, переживших землетрясение и военные действия: дис...канд. психологических наук: 19.00.13 Психология развития, акмеология / Х.В. Гаспарян. – Москва, 2005. – 181 с.

5. Дети войны: Так не хочется умирать... Еще бы пожить! [Электронный ресурс] // Комсомольская правда в Украине. Режим доступа. <http://kp.ua/life/464130-dety-voiny> (дата звернення 12.03.2017).

6. **Дон, О.** Психологическая помощь детям переселенцам в Днепропетровске – полтора года спустя переезда из зоны АТО / Дон О., Лапіна М. та Кулік О. // БФ «Помогаем». Режим доступа. <http://pomogaem.com.ua/2173-psihologicheskaya-pomosch-detyam-pereselencam-v-dnepropetrovske-poltora-goda-spustya-pereezda-iz-zony-ato.html> (дата звернення 21.02.2017).

7. Жертвами війни на сході України стали 1 мільйон 700 тисяч дітей – міжнародна організація [Электронный ресурс] // iPress.ua. Режим доступа. http://ipress.ua/news/zhertvamy_viyny_na_shodi_ukrainy_staly_1_milyon_700_tysyach_ditey__mizhnarodna_organizatsiya_153491.html (дата звернення 22.04.2017).

8. Как справиться со стрессом всей семьей: практические рекомендации на каждый день / Под ред. О.Ярошенко. – Днепропетровск, 2015. – 22 с.

9. Кулеба: численность детского населения в Украине сократилась вдвое. [Электронный ресурс] // РИА Новости Украина. Режим доступа. <http://rian.com.ua/society/20170128/1020922308.html>. (дата звернення 30.01.2017).

10. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М. «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – 608 с.

11. **Сміт, П.** Діти та війна: навчання технік зцілення / Сміт П., Дирегров Е., Юле У. – Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. – 84 с.

12. Україна: 1 мільйон дітей потребують невідкладної гуманітарної допомоги // [UNICEF Ukraine](https://www.facebook.com/UNICEF.Ukraine/photos/a.198585943539278.49976.171923206205552/1343880172343177/?type=3&theater). Режим доступа. <https://www.facebook.com/UNICEF.Ukraine/photos/a.198585943539278.49976.171923206205552/1343880172343177/?type=3&theater> (дата звернення 12.03.2017).

13. **Цуциева, Ж. Ч.** Психология посттравматического стрессового расстройства у детей, жертв террористических актов (концепция формирования и коррекции): автореферат... доктора психологических наук: 19.00.4 – Медицинская психология, 5.26.02- Безопасность в чрезвычайных ситуациях. ФГОУ ВПО «Военно-медицинская академия им. С.М. Кирова» / Жанна Чермнтъевна Цуциева . – МО РФ, –М., 2010. – 54 с.

14. **Шевяков, А. А.** Гитлеровский геноцид на территории СССР / А.А. Шевяков // Социологические исследования. – 1991. – № 12. – С. 3-11.

15. **Эрлихман, В. В.** Потери народонаселения в XX веке. Справочник / В.В. Эрлихман. – М. : Издательский дом «Русская панорама», 2004. – 176 с. (Весь мир).